

Др Срђан Шаркић, редовни професор
Универзитет у Новом Саду
Правни факултет у Новом Саду

МОЖЕ ЛИ СЕ ГОВОРИТИ О ЗАШТИТИ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ?¹

(Поводом члана 123 Душановог законика)

Сажетак: *Заштита животне средине је у модерном друштву једно од питања о којем се највише дискутује. Да ли се о томе може говорити и када је у питању далека средњовековна прошлост? Аутор покушава да одговори на то питање анализирајући члан 123 Душановог законика, који ограничава право сечења шума немачким рударима – Сасима. Законик забрањује насељавање искрчених места и наређује „да тора остане пушта“ како би шуме могле да се обнављају. Несумњиво да су и садашње власти, упркос далеко мањем загађењу животне средине од оној са којом се суочавамо данас, схватиле значај обнављања шумског фонда.*

Кључне речи: Душанов законик, Саси, шуме, тора, крчевина (лаз, пребег), власелин, Свети краљ, ирџи.

Савремено друштво се све више суочава са проблемом како заштити животну средину. Прекомерно загађење, отпадне воде, штетни гасови и читав низ других облика угрожавања здраве животне средине, натерали су људе да размишљају о стварима које су им у далекој прошлости биле потпуно стране. Читава међународна заједница мобилисана је да „спасе“ планету Земљу од потпуног уништења које јој прети ако се овакав темпо загађења настави. На ту тему одржавају се међународни научни скупови а озбиљност ситуације схватиле су и Уједињене нације. О свему томе писано је много и наша намера није да се тиме бавимо већ желимо да поставимо питање, да ли се и у далекој прошлости, тачније у средњовековној Србији, може говорити о некој врсти заштите животне средине?

¹ Рад је посвећен пројекту “Биомедицина, заштита животне средине и право“ бр. 179079, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије

Наравно, сваки покушај који савремени приступ неком проблему покушава да проицира у далеку прошлост и тражи одговарајућу садржину, осуђен је на пропаст. Тврдити данас да је у средњовековној Србији постојала организована политика заштите животне средине било би више него претерано. Али, да ли су људи били свесни колико је важно да, на пример, реке буду незагађене, да се шуме обнављају, да ваздух буде чист и слично. Свакако да јесу, и свакако да су предузимали некакве мере о којима смо, нажалост, врло слабо обавештени. На основу шкртих података које нам дају извори ипак се нешто може закључити. Нама се чини да је таква намера постојала и у средњовековној Србији, што ћемо покушати да покажемо на примеру члана 123 Душановог законика. Да би нам све ово било јасније, наведимо најпре сам члан 123. У оригиналном тексту он гласи:

О сасеѡхъ. О тръговѡхъ што соу коудѡ посекли Саси горѡ до сѣ ега-зи и сѡбора; тоу-зи земљу да си имаю; ако соу комоу властѣлиноу безъ правѣдѡ оузелѣ земљу, да се соудѣ сь нимъ властѣле закономъ светаго краља; а отъ сѡда напрѣда Сасинъ да не сѣче; а што сече, онога-зи и да не тежи, ни люди и да не сага,² тьк'ю да стои поуста да расте гора; никто да не забрани Сасиноу горѡ, колико юсть трѣве тръгоу толико-зи и да сѣче.³

У транслитерацији на савремену ћирилицу тај члан гласи:

О ѡрѡвех. Шѡо су куде ѡсекли Саси ѡре до сѣјеа-зи сабора, ѡу-зи земљу да си имају. Ако су кому властѣлину без ѡравде узели земљу, да се суде са њим властѣле законом Свеѡаѡ краља. А ѡиѡ сада најреда Сасин да не сече; а шѡо сече, оноа-зи да не ѡежи, ни ѡуди да не сага,⁴ ѡакмо да сѡоји ѡустѡ, да расѡе ѡра. Никѡо да не забрани Сасину ѡре колико јесѡи ѡребе ѡрѡ; ѡолико-зи да сече.⁵

У преводу на савремени српски језик члан 123 гласи:

„О Сасима;

О трговима; што су куда посекли Саси горе до овога сабора, ту земљу нека имају; ако су кому властелину без права узели земљу, да се суде с њима властела по закону Светога краља, а отсада унапред Сасин да не сече, а што посече, оно да не обрађује и људе да не смешта, само да стоји пушта, да расте гора; нико да не забрани Сасину горе, колико треба тргу, толико да сече.“⁶

² У Раковачком препису с почетка XVIII века стоји: **ни властѣлинь люди да не сѣли.**

³ Новаковић Стојан, *Законик Сѡефана Душана, цара срѡскоѡ 1349-1354* (у даљем тексту *Законик*), Београд 1898, стр. 94 (репринт Београд 2004).

⁴ У раковачком препису стоји: *ни властѣлин ѡуди да не сѣли.*

⁵ Новаковић, *Законик*, стр. 220.

⁶ Радојчић Никола, *Законик цара Сѡефана Душана 1349 и 1354* (у даљем тексту *Законик*), Београд 1960, стр. 123.

Шта је садржина и смисао члана 123 Душановог законика, који је сачуван само у Призренском⁷ и Раковачком⁸ препису? Он регулише правни положај немачких рудара Саса који су у Србију дошли средином XIII века⁹, по свој прилици из Угарске и отпочели експлоатацију рудника¹⁰. Саси

⁷ Према мишљењу Александра Соловјева призренски текст је доста непажљив препис XVI века с једног доброг протографа XIV века, најближег изгубљеном оригиналу Душановог законика. Пронађен је 1862. године у кући попа Симе Поповића из Дворана код Призрена, а у Београд га је донео смедеревски учитељ Никола Мусулин, вероватно 1870. године. До Првог светског рата рукопис је чуван у Народној библиотеци у Београду, али је био загубљен приликом евакуације 1914-1918. После рата пронађен је у књижари Јозефа Бера у Франкфурту на Мајни, коме га је био понудио на продају неки приватни држалац, који је рукопис вероватно украо. После низа перипетија рукопис је враћен 1934. године у Београд и отада се чува у Народној музеју. Рукопис је најпре издао 1870. године Стојан Новаковић, потом 1872 Теодор Зигел, а када је 1898. Новаковић приредио критичко издање Душановог законика као протограф послужио му је баш Призренски препис. Фототипско издање преписа приредио је 1953. Никола Радојчић. Детаљно о Призренском препису видети Соловјев Александар, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године, Српска Академија Наука и Умешности, Одељење друштвених Наука, Извори српског права VI*, Београд 1980, стр. 38-43.

⁸ Раковачки рукопис преписао је крајем 1700. године са неког доброг протографа јеромонах Пахомије у неком од фрушкогорских манастира (Раковцу, Ремети или Реметици). Припадао је Исаји Париводићу, намеснику манастира Раковца. Неко приватно лице је 1820. године поклонило рукопис Новосадској гимназији, чији је директор тада био велики словачки славист Павел Јозеф Шафарик. Данас се чува у Народној музеју у Прагу у збирци оставине Павела Јозефа Шафарика. О овом рукопису видети Соловјев, нав. дело, стр. 69-72.

⁹ Не зна се тачно када су Саси стигли у Србију али се сматра да би то могло бити 1241/42. године, дакле за владе краља Уроша. Дошли су из Спиша (Ципса) или Ердеља, а први пут се помињу у једној српској повељи из 1254. у околини рударског места Брскова (код Мојковца у Црној Гори). У Руднику се помињу 1295, у Трпчи и Јањеву 1303, у Новом Брду (једном је забележено с немачким именом Neueberghe) од 1326, а потом и у другим местима. Видети одредницу *Саси* (Ћирковић Сима), у *Лексикон српској средњеј века*, Београд 1999, стр. 649. Успомена на присуство Саса у средњовековној Србији сачувала се и данас у топографији појединих места. Постоји село *Сасе* у Подрињу, село *Сасе* у некадашњем срезу Студеничком, *Сасин-поље* у околини Пљеваља, *Шашка река* у околини Мајданпека и *Велика Шашка* и *Мала Шашка*, потоци који се са Вршке Чуке уливају у Тимок. Видети Новаковић, *Законик*, стр. 221.

¹⁰ Најважнији радови о рударству у средњовековној Србији су: Лиречек Константин, *Трговачки њушеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, „Зборник Константина Лиречека I“, стр. 254-271; Динић Михајло, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, Београд 1955; II, Београд 1962; Kovačević Desanka, *Dans la Serbie et la Bosnie médiévales; Les mines d'or et d'argent*, „Annales, Economies, Sociétés, Civilisations 2“ (1960), pp. 248-258; Ћирковић Сима, *Дубровачка ковница и производња сребра у Србији и Босни*, „Историјски гласник“ 1-2 (1976), стр. 91-97; Ćirković Sima, *Dubrovčani kao предузетници у рударству Србије и Босне*, „Acta historico-economica Iugoslaviae“ 6 (1979), str. 1-20 = *Рабојници, војници, духовници*, Београд 1997, стр. 113-134; Ćirković Sima, *The Production of Gold, Silver and Copper in the Central Parts of the Balkans from the 13th to the 16th Century*, „Precious Me-

су имали право да секу шуму и користе дрво за своје топионице, а искречену земљу су присвајали и обрађивали је. Члан 123 им признаје то право¹¹ али само *до сијета-зи сабора*, а то значи до државног сабора од 1349. године, на коме је донето првих 135 чланова Законика. Ако су, пак, крчећи земљу, противправно (*без њравде*) заузели посед који је припадао неком властелину, властела се упућује да се са Сасима суди *законом Свејшаго краља*, а то значи према неким правним прописима донетим за владе краља Милутина¹², који нам нису сачувани. Али, Сасима се убудуће забрањује да секу шуме (*а ош сада најреда Сасин да не сече*), да крчевину запоседају (*оноази да не шежи*) и да се на њој настањују (*ни људи да не сађа*). Раковачки препис забрањује и властели да насељава своје људе на крчевини. Гора треба да остане пуста, како би шуме могле да се обнављају (*ишакмо да сшоји њусиша, да расише гора*). Ипак, Сасима се дозвољава да секу шуме само онолико колико је потребно за њихову делатност (*никишо да не забрани Сасину горе колико јесш њребе њрју; шолико-зи да сече*).

То је садржина члана 123, али шта је његов смисао? Пре свега жеља царева да се повластице које су Саси добијали у претходних сто година ограниче. Саси су, наиме, у насељима које су оснивали, имали своје изборне кнезове, католичке цркве и сопствени суд, а за спорове са Србима и Дубровчанима постојао је мешовити суд са поротом, установљен за владе краља Милутина.¹³ Угледни грађани називали су се *џуртари* (од немачког *Bürger*), а обични рудари *рујници* или *valturchi*.

tals in the Age of Expansion," Stuttgart 1981, pp. 41-69 = *Рабојници, војници, духовници*, стр. 79-103; Ковачевић-Којић Десанка, *Српско сребро и злато у европској њроизводњи (XIV-XV вијек)*, „Европа и Срби“, Београд – Нови Сад 1996, стр. 165-173; Ђирковић Сима – Ковачевић-Којић Десанка – Ђук Ружа, *Сшаро српско рударсшво*, Београд 2002.

¹¹ О крчевини, односно лазу, као оригинарном начину прибављања својине у средњовековној Србији видети Новаковић Стојан, *Село* (са допунама Ђирковић Симе), Београд 1965, стр. 122-127.

¹² Да се израз „Свети краљ“ односи на Милутина, недвосмислено нам сведочи почетак члана 152 Душановог законика: *Како јестъ билъ законъ оу дѣда царства ми оу светаго краља (Како јесш бил закон у деда царсшва ми, у свејшаго краља...)*. Царев деда је краљ Стефан Урош Милутин (1282-1321). Новаковић, *Законик*, стр. 119 и 238.

¹³ У уговору краља Милутина са Дубровником од 1302. године стоји да ће се за спорове између Саса и Дубровчана установити мешовити суд од двојице судија, једног Саса и једног Дубровчанина (*јке воуде пра съ Сасинољ, да воуде јединъ Сасинъ а други Доубровчанинъ, прѣдъ теми да се расправаю*). У уговору кнеза Лазара са Дубровником од 9. јануара 1387, пише да ако се споре Саси и Дубровчани, судиће се исто као и у споровима Срба и Дубровчана: половина судија биће Саси, половина Дубровчани (*јко ли оузимаю кою проу Саси зъ Доубровчани, такогерѣ да се соуде како и Срѣле: половина Сасъ соудин а половина Доубровчанъ*). Вероватно да је исти начин био прописан и за спорове између Срба и Саса, мада то није изричито речено. Видети Новаковић Стојан, *Законски сшоменици српских држава средњега века* (у даљем тексту *Законски сшоменици*), Београд 1912, стр. 160, III и 200, V.

Душанов законик не доноси никакву општу одредбу о аутономији саских насеља,¹⁴ вероватно стога што се она подразумевала на основу члана 137, који регулише повластице градова.¹⁵ Члан 123 доноси само једну посебну одредбу, која се односила на евентуалне сукобе Саса са српском властелом.

Као рудари Саси су од српских владара добили посебну повластицу да секу шуме, јер им је дрво било потребно за топионице.¹⁶ Крчење шуме било је у средњовековној Србији један од оригинарних начина стицања својина,¹⁷ те су Саси искрчену земљу (лаз, требеж) присвајали и обрађивали, а понекад на крчевини и оснивали своја насеља. Док су планине, на којима су се налазиле шуме, биле у својини владара, Сасима се то право признавало. Али члан 123 очигледно настоји да ту повластицу немачким рударима ограничи. Два су могућа разлога ове владареве намере.

¹⁴ Привилегије Саса који су живели у Новом Брду биће регулисане тек 1412. године *Законом о рудницима* деспота Стефана Лазаревића. Рукопис тога закона поклонио је 11. априла 1959. године Српској Академији Наука и Уметности др Францџ Хочева, амбасадор Федеративне Народне Републике Југославије тада у Букурешту, који је његова супруга, после Другог светског рата, купила у Бечу на једној јавној лицитацији уметничких предмета и старина. Закон је са пропратном студијом објавио Никола Радојчић, *Закон о рудницима десиоџа Сџефана Лазаревића*, Београд 1962. Превод на савремени српски језик уз пропратну правноисторијску студију дала је Биљана Марковић, *Закон о рудницима десиоџа Сџефана Лазаревића, Сџоменик Срџске Академије Наука и Умеџносџи* 126, *Одељење друшџивених наука* 24, Београд 1985. Турску верзију закона објавио је Nicoara Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque nationale à Paris II*, Paris – La Haye 1964, pp. 245-254. Исцрпан приказ турске верзије закона дао је Branislav Đurđev, *Turski prevod Rudarskog zakona za Novo Brdo despota Stefana Lazarevića*, „Kada i kako su nastali despota Stefana zakoni za Novo Brdo“, *Djela Akademije Nauka Bosne i Hercegovine* 65 (37), Сарајево 1987, str. 41-53. Латинички препис Рударског законика, настао 1638. у бугарском рударском граду Њипровцу, приредио је Сима Њирковић, *Латинички ѓрепис Рударског законика десиоџа Сџефана Лазаревића, увод, џексџи, ѓревод и коменџари, Срџска Академија наука и Умеџносџи, Одељење друшџивених наука, Извори срџског ѓрава XI*, Београд 2005.

¹⁵ Члан 137 гласи: Хрисоволи царсџва ми што соџ оџџинџени градовоџь царсџва ми; што инџ пише, да инџ нџсџь вол'нџ потворити ни господинџ царџ, ни инџ кто; да соџ хрисово-лџь тврџдџь (*Хрисовоџи царсџва ми џиџо су учиџени ѓрадовом царсџва ми, џиџо им џише, да им несџь воџан ѓоџворџиџи ни ѓосџодин цар ни ин кџо. Да су хрисовоџи џврџди*). Дакле, повластице градовима које су гарантоване хрисовуџама (повеџама са златним печатом) не може оспорити ни сам цар, ни било ко други. Хрисовуџе су сигурне (тврде). Новаковић, *Законик*, стр. 104 и 227.

¹⁶ Право сече шума у корист рудара било је установљено и детаљно регулисано и у другим средњовековним државама. Видети Радојчић, *Законик*, стр. 123 (коментар уз члан 123).

¹⁷ Видети Шаркић Срђан, *Ориџинарни начини сџицања својине у средњовековном срџском ѓраву*, „Визанџијски свет на Балкану II,“ *Визанџолоџици инсџиџиџи Срџске Академије Наука и Умеџносџи, ѓосебна издања, књџа 42/1*, Београд 2012, стр. 417-424.

Прво, путем даровница право својине на планинама све више прелази у руке властеле и манастира,¹⁸ те су сукоби између Саса и српске властеле око својине над планинама постајали све чешћи. Вероватно да су жалбе властеле на противправно заузимање земљишта од стране Саса биле све учесталије, те власт настоји да тој појави стане на пут. Као што се јасно види из текста члана 123, сва својина коју су Саси стекли над искрченим земљиштем до 1349. године им се признаје, а надаље могу да секу шуму само колико им је потребно за њихове топионице.

Друго, изгледа да се број Саса који су се бавили рударством јако увећао (јер је прошло више од сто година од њиховог доласка у Србију) или су можда и многи Срби овладали том вештином или се право крчења шума почело злоупотребљавати, те је Србија остајала све више и више без шума. Схвативши какав значај имају шуме за сваку земљу, државна власт (цар) ограничава право крчевине и посебно забрањује да се на искрченој земљи настањују људи (радници). Ако поклонимо поверење податку из Раковачког преписа¹⁹ у коме налазимо речи *ни властѣлин људи да не сели*, закључићемо да нису само Саси насељавали раднике на искрченој земљи (лазу, требежу) већ је то чинила и српска властела. Члан 123, дакле, захтева да искрчена земља остане *ѣустѣа* (ненастањена) како би шуме могле да се обнављају (*да расѣе ѣора*). Право насељавања радника на крчевини забрањује се како Сасима, тако и српској властели, зависно од тога ко би успео да докаже право својине над планинама. Нажалост, није нам сачуван никакав податак о судским споровима које су водили српска властела и Саси око својине на земљи, нити пак правни прописи који су регулисали такву врсту судског поступка (такозвани „закон Светаго краља“).

¹⁸ Планине су у почетку сматране заједничком својином родова и племена, да би са јачањем централне власти постале владарева својина. Владари су планине поклањали најпре цркви, о чему нам сведочи одломак из хрисовуље Стефана Дечанског манастиру Дечани од 1330. године: *...ѣ планинахъ не има никторѣ вѣщине, развѣ краљѣ и цркви конѣ соѣ краљѣ дѣли (на ѣланинама да нема нико башѣину, осим краља и црквава којима је краљ дао)*. Соловјев Александар, *Одабрани сѣоменици срѣпскоѣ ѣрава*, Београд 1926, стр. 112. Али, члан 81 Душановог законика сведочи да су Душаново време планине биле и у својини властеле: *Планине што соѣ оѣ земли царства ми; што соѣ цареве планине да соѣ цароѣ, а цркви конѣ цркви конѣ, а властѣоске властѣлоњѣ (Планине шѣо су у земљи царсѣива ми, шѣо су цареве ѣланине да су цару, а цркви конѣ цркви конѣ, а властѣоске властѣелом)*. Новаковић, *Законик*, стр. 65 и 194.

¹⁹ Иако Раковачки препис потиче с почетка XVIII века (видети напомену 8), његову аутентичност бранио је Никола Радојчић у посебној расправи под насловом *Реч цара Сѣефана Душана уз њѣтов Законик*, која се налази у прилогу уз његово издање *Законика* (стр. 145-162). Значај Раковачког преписа у светлу српско-византијских односа анализирао је детаљно Sima Ćirković, *Between Kingdom and Empire: Dušan's State 1346-1355 Reconsidered*, „Byzantium and Serbia in The 14th Century“, Athens 1996, pp. 110-120.

Са гледишта теме коју обрађујемо (заштита животне средине) забрана прекомерног крчења шума и насељавања радника на крчевини, могла би се посматрати као један од облика заштите животне средине. Људи су од вајкада били свесни какав значај имају шуме за развој сваке државе, и нису дозвољавали да се оне потпуно истребе. Те намере су се често косиле са себичним интересима појединих категорија становништва (у нашем примеру Саским, а вероватно и властеоским), али свако настојање власти да се шуме сачувају је добар пример. Наравно, на основу оскудног и изолованог податка кога пружа члан 123 Душановог законика, не треба извући закључак да се у средњовековној Србији водила систематска политика заштите животне средине, али он ипак показује да су власти том проблему поклањале пажњу, макар и делимично.

*Srđan Šarkić, Ph.D., Full Professor
University of Novi Sad
Faculty of Law Novi Sad*

Could We Talk about Environmental Protection in Mediaeval Serbia? (Interpretation of the Article 123 of Dushan's Law Code)

Abstract: *The „Saxons“ (in Serbian Sasi), i.e. German immigrants, who were engaged in mining and metallurgy, had cleared forests and squatted in the same way as the original Serbs; Emperor (Tsar) Dushan (Dušan) was determined to stop this. From henceforth (i.e. State Council from the year 1349, which promulgated the first part of the Law Code), the Saxons may not clear and that forest which they clear shall not belong to them, nor shall they settle people there, but it shall stand empty, so that the forest grow. Emperor has allowed to Saxons such timber as they needed for fuel or constructional work. And if they have unlawfully taken any land from any lord (vlastelin), let the lord sue them according to the law of the Sainted King (i.e. King Milutin, Dushan's grandfather).*

Key words: *Dushan's Law Code, Saxons, forests, market towns, Sainted King, lord, clearing.*